

СЪВЕТСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА КООПЕРИРАНЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В НРБ И ХАРАКТЕРА НА ТКЗС

АЛЕКСАНДЪР ЛУНИН

Рецензент: гл. ас. *Чавдар Найденов*

Редактор: проф. д-р *Стойко Колев*

Александър Лулин. СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О КООПЕРИРОВАНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НРБ И ХАРАКТЕРЕ ТКЗХ

Данная работа посвящена вопросу о ренте за землю и характере ТКЗХ, отраженном в советской историографии 40-х — начала 70-х годов. Рента и вопрос о характере болгарских кооперативов привлекли к себе внимание советских историков и экономистов, стали предметом дискуссии.

Автор выделяет два этапа в развитии советской историографии кооперирования сельского хозяйства НРБ. На первом этапе, в конце 40-х до середины 50-х годов, вопрос о ренте и характере ТКЗХ рассматривался в советской науке с различных позиций, зачастую доходя до отрицания социалистической природы болгарских кооперативов. Второй этап, с середины 50-х до начала 70-х годов, преодолевает слабости и недостатки первого этапа, приводит к выработке единого подхода к оценке ренты и ее роли в процессе полного кооперирования сельского хозяйства НРБ.

Alexander Lunin. SOVIET HISTORIOGRAPHY ON THE PROCESS OF COOPERATION OF AGRICULTURE IN BULGARIA AND THE CHARACTERISTICS OF BULGARIAN COOPERATIVE FARMS

The article is related with the problem about the rent and specific features of the Bulgarian cooperative farms as developed by the Soviet historiography from 40's until the beginning of 70's. The mentioned questions had attracted the attention of the Soviet historians and economists who gave different interpretation of them.

The author distinguishes two stages in the development of the Soviet historiography on the question connected with the cooperation process in the People's Republic of Bulgaria. During the first stage from the end of 40's until the middle 50's, the question about the rent and specific features of the Bulgarian cooperatives is interpreted by the Soviet science from different point of views. Some of them even denied the Socialist nature of the Bulgarian collective farms. The second stage, from middle of the 50's till the beginning of 70's overcomes the failures of the first one, is connected with the establishment of the unified approach during the assessment of the rent and its role in the process of full cooperation of the Bulgarian agriculture.

Победата на Съветския съюз във Втората световна война и освобождаването на Източна и Югоизточна Европа от фашизма станаха преломен момент в историята на страните от този регион. В тях под ръководството на комунистическите партии работническата класа в съюз със селячеството и всички демократи ни и антифашистки сили взе властта в свои ръце, установи народна демокрация като нова форма на пролетарска диктатура и пристъпи към изграждане на социалистическо общество.

Натрупаният опит от построяването на социализма в народнодемократичните страни убедително потвърди предвиждането на Ленин, че наред с решаване на общите и задължителните задачи народите, поели по пътя на социализма, ще внесат в този процес нови, своеобразни, национално обусловени особености. Многообразието от форми за реализиране на основните закономерности при построяването на социализма показваше теоретическата зрялост на марксистко-ленинските партии, умението им да прилагат теорията на социалистическото строителство при конкретните национални условия в своите страни.

Веднага след победата на революцията се пристъпи към строителство на социализма или се наложи първо да се решават задачи от буржоазнодемократичен характер. Но комунистическите партии в страните с народна демокрация съсредоточиха усилията си върху индустриализацията на народното стопанство, върху социалистическото преустройство на селското стопанство чрез коопериране и върху задачите на културната революция.

Решаването на тези задачи беше улеснено в значителна степен от икономическата помощ на Съветския съюз, от нарасналата му военна и политическа мощ, гарантираща на работническата класа от народнодемократичните страни възможността да се избегне опасността от интервенция и гражданска война. Огромна беше и ролята на натрупания от КПСС и съветската държава теоретически и практически опит в годините на социалистическото строителство. Предоставяйки икономическа и политическа помощ на братските страни с народна демокрация, щедро предавайки опита си в построяването на социализма, СССР допринесе с по-бързи темпове и с по-малко грешки да се осъществи изграждането на новото социалистическо общество в тези страни.

Напълно естествен е искреният интерес на всички слоеве от съветското общество към същността и протичането на процесите в страните с народна демокрация. Доказателство за този интерес, датиращ от първите следвоенни години и несекващ до днес, е непрекъснато нарастващият обем от информация, увеличаването на публикациите, разширяването на кръга от повдигнати въпроси и задълбочаването на техния анализ.

Като една от първите страни, пристъпили към построяването на социализма, България винаги е привличала вниманието на съветските учени. То е стимулирано както от традиционната руско-българска и българо-съветска дружба, определила доброжелателния интерес на руската общественост към събитията в България, така и от благоприятните перспективи за социалистическото строителство в страната, обусловени от развитието на класовата борба и от победите на работническата класа и нейната партия.

Броят на излезлите в СССР публикации с българска тематика след Втората световна война е значителен. В много статии, брошури и книги се анализират първите успехи на индустриализацията, процесът на коопериране на селското стопанство, борбата за създаване на социалистическа култура в България.

Много внимание в съветската наука е отделено на проблемите на социалистическото преустройство на българското селско стопанство. Значе-

нието на този въпрос за построяване на социализма не се нуждае от доказателства. Задачата на социалистическото преустройство на селското стопанство, обоснована от В. И. Ленин в неговия кооперативен план, е едно от възловите условия за построяване на новото общество, а това обстоятелство определя задълбочения интерес на съветските специалисти от различни клонове на обществените науки към нейното решаване в страните с народна демокрация и по-специално в България. Този интерес е предизвикан допълнително от редица нови черти и особености, отличаващи кооперирането в НРБ от колективизацията в СССР. Ще припомним, че българското село навлезе в етапа на коопериране при пълно запазване на частната собственост върху земята, че като форма селската кооперация имаше вече здрави корени и трайни традиции в България. А за разлика от другите народнодемократични страни аграрната реформа засегна количеството земя в значително по-малка степен, оттук и влиянието ѝ върху развитието на селото беше по-слабо, отколкото в другите страни. Трябва да се има предвид, че по времето, когато започна кооперирането на селското стопанство на коренно нови, социалистически начала, БКП — тогава БРП (к) — имаше активната подкрепа на прогресивното крило на БЗНС, ползващо се с влияние сред селячеството. Според нас нужно е да се подчертае, че българските комунисти пристъпиха към производствено коопериране на селското стопанство още през април 1945 г., т. е. още преди провеждането на аграрната реформа, а това е една от особеностите, които отличават кооперирането в България от кооперирането в други страни с народна демокрация.

В съветските публикации намират отражение специфичните особености на процеса на коопериране на селското стопанство в НРБ, както и огромният интерес в СССР към този процес. Но преди да преминем към историографски анализ на материалите, ще направим някои предварителни бележки. Специфичният характер на изследванията през 40-те и 50-те години се проявява твърде често в господстващата методологическа схема: основните черти на процеса на коопериране на селското стопанство в НРБ се сравняват или „наслагват“ върху чертите, характеризиращи процеса на колективизация на селското стопанство в СССР. Еднаквите или сходните черти се изучават като повторение на опита от СССР, на тъждествеността на основните принципи и т. н. Чертите, които отличават практиката на НРБ от опита на СССР, се подлагат на внимателен анализ и често се превръщат в център на полемики и дискусии.

Категорично е мнението, че в процеса на социалистическо преустройство на селското стопанство БКП се ръководи от ленинския кооперативен план, творчески прилага основните му положения в български условия. Затова планомерността на кооперирането, неговата постепенност, спазването на принципа на доброволността, оказването на помощ на селячеството от страна на държавата и работническата класа, организирането на МТС и принципите на функционирането им се разглеждат от всички автори като задължителни и добре известни.

В центъра на вниманието са проблеми като запазването на частната собственост върху земята — не само изобщо, но и върху земята, която селянинът внася в кооператива. По-голямата част от съветските учени анализират този проблем и разширяват обема и съдържанието му до това, възможно ли е социалистическо преустройство на селското стопанство без обобществяване на земята или нейната национализация, както в СССР. По този въпрос няма спорове, защото авторите разбират обективната необходимост от такава стъпка, предизвикана от привързаността на българския селянин към земята, от неговата неподготвеност за национализация. При все

това дълги години много автори се спират на този проблем, въпреки че в документите на БКП и в изказванията на нейните ръководители многократно се подчертава, че партията не само разбира необходимостта от пълно обобществяване на земята за пълната победа на социализма на село, но и разработва насоки те за осъществяването му.

Най-спорният въпрос, предизвикал дългогодишни дискусии, е съществуващото в българските ТКЗС и в кооперативите на другите страни с народна демокрация изплащане на част от дохода на селската кооперация в съответствие с количеството и качеството на внесената земя. Това наистина е голям, дискуссионен проблем. Той включва и въпросите, дали ТКЗС са предприятия от социалистически или от капиталистически тип, съществува ли в ТКЗС експлоатация на човек от човека или не и др. Нашата статия е посветена именно на тези проблеми.

Хронологически съветската историография по въпросите на кооперирането на селското стопанство в НРБ се разделя на два периода. Първият обхваща времето от втората половина на 40-те до средата на 50-те години, а вторият — от края на 50-те години до днес. Това деление е условно, но разликата в подхода към проблемите и оценките отразява обективно процесите на преустройство и усъвършенствуване на обществените науки в СССР, протичащи през този период.

Всъщност началото на първия период може да се постави през 1949 г., тъй като публикуваните дотогава материали са единствено във вестници и не представляват нищо повече от обикновена информация за вътрешното положение в България. Но през 1949 г. в научната периодика са отпечатани редица статии, в това число и специално за кооперирането на селското стопанство в НРБ. Тогава излиза и първата след войната съветска монография за България.

Начало на интересуващата ни тема поставя статията на В. Н. Стародубровская в списание „Вопросы экономики“, където социалистическото преустройство на селското стопанство в НРБ се разглежда наред с други въпроси и затова му е отделено малко внимание. Но в нея се отбелязва, че производственото коопериране в НРБ протича при трудна обстановка, предизвикана от „робската привързаност на дребния селянин към своето парченце земя“¹. С това се обяснява и обстоятелството, че болшинството селяни все още остават извън кооперативите. Въз основа на примери от практиката в НРБ авторката подчертава неоспоримите предимства на ТКЗС пред едноличните стопанства в стопанската област, отбелязва укрепването на кооперативите, усъвършенствуването на организационно-стопанския им механизъм. В тази статия се споменава без анализ, че „... на дадения етап, в резултат на запазването на частната собственост върху земята, в ТКЗС все още са налице остатъци от старите, капиталистически отношения“².

По-късно в специализираното научно списание „Социалистическое сельское хозяйство“ е публикувана втора статия на В. Н. Стародубровская, изцяло посветена на кооперативното строителство в НРБ, която не само посочва, но и анализира проблемите пред него. Авторката разкрива съдържанието на понятието „запазване на остатъците от капитализма в ТКЗС“. Разпределянето на част от доходите на стопанството според количеството и качеството на внесената земя, „поземлената рента“, както я нарича Стародубровская (терминът „рента“ се употребява тогава официално

¹ Стародубровская, В. Н. Болгария на пути к социализму. — Вопросы экономики, 1949, № 2, с. 72.

² Пак там, с. 75.

в НРБ), не е нищо друго освен „реален икономически израз на частната собственост на селяните върху земята, внесена от тях в ТКЗС“³. При това за Стародубровская тази рента е тъждествена с абсолютната поземлена рента при капитализма. Авторката аргументира извода си с обстоятелството, че с нарастването на доходите на ТКЗС отделянето на 30—40% от тези доходи за изплащане на рента дава възможност на владеещите крупни поземлени участъци да се издържат само с тези доходи, без да се трудят в кооперативното стопанство⁴. Същевременно Стародубровская показва, че тази опасност е предвидена отдавна и за избягването ѝ е въведен задължителен минимум трудовни, като често изплащането за внесената земя се извършва не от средствата за разпределение между собствениците на една част от доходите на кооператива, а от средствата за изплащане на реализираното количество трудовни за 1 дка. Без да разкрива икономическата и социалната природа на заплащането за внесената земя, статията разглежда само отрицателните страни в тази система на заплащане. Посочва се, че тя поражда противоречия между отделните групи селяни, доказва се наличието на „кулачески остатъци“ в ТКЗС и изпреварвайки събитията, се призовава към ликвидиране на рентата⁵.

Аналогични виждания обосновава в статията си Н. Пухлов. Той твърди, че запазването на частната собственост върху земята води до получаване на „нетрудови доходи“ във вид на рента за внесената земя. Според Пухлов сумата на рентата може да надвишава сумата, изработена за задължителния минимум от 100 трудовни годишно⁶. Съществуването на поземлената рента в кооперативните стопанства представлява грешка, чрез която кулаците налагат висока рента и подкопават земеделската кооперация отвътре, като занижават минимума задължителни трудовни⁷.

Тези идеи са изразени най-ярко в статията на В. Тихомиров, която представлява обобщение на резултатите от първата година на съветските изследвания по проблемите на социалистическото строителство в НРБ и в другите народнодемократични страни⁸. В нея е даден кратък анализ на развитието и съвременното състояние на кооперативното движение и се обръща внимание на слабостите и грешките, съществуващи според автора в ТКЗС. Сред тях на първо място е посочена рентата, която авторът нарича категорично и без уговорки „абсолютна поземлена рента, категория на капиталистическото стопанство“⁹. Запазването в селското стопанство на тази „капиталистическа отживелица“ води Тихомиров до извода, че в ТКЗС са се „запазили силни елементи на експлоатация на безземлените и на дребните собственици“¹⁰. Този акцент на интересите на автора само върху посочените страни на ТКЗС и обяснението, което им дава, го довеждат естествено, ако не до отричане, поне до определени съмнения относно социалистическия характер на земеделската кооперация в България¹¹.

³ Стародубровская, В. Н. Строительство трудовых кооперативных земельных хозяйств в Болгарии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1949, № 8, с. 47.

⁴ Пак там, с. 48.

⁵ Пак там, с. 50.

⁶ Пухлов, Н. Переустройство сельского хозяйства в странах народной демократии. — Вопросы экономики, 1949, № 10, с. 37.

⁷ Пак там, с. 43.

⁸ Тихомиров, В. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Болгарии и классовая борьба в болгарской деревне. — Вопросы экономики, 1949, № 11.

⁹ Пак там, с. 86.

¹⁰ Пак там, с. 88.

¹¹ Пак там, с. 89.

Тези възгледи се формират не през 1949 г., а в първите следвоенни години. За това свидетелствува и излязлата през 1949 г. (първа след войната) съветска монография за България. Тя съдържа и резултатите от изследванията върху развитието на НРБ през периода 1944—1949 г.¹² Тази монография на Ф. Т. Константинов, оставила важна следа в съветската историография за България, е интересна и днес като показател за състоянието на изследванията по проблемите на народната демокрация и като отражение на методологическия подход към този род изследвания.

Трябва да отбележим, че от гледна точка на фактическото съдържание и стила книгата на Ф. Константинов и днес представлява интерес за читателя. В нея за първи път са разгледани комплексно почти всички проблеми, възникнали в НРБ в процеса на социалистическото строителство, привеждат се интересни сведения за историята на България и за нейното политическо и икономическо развитие. Наред с другите проблеми авторът се спира и на социалистическото преустройство на селското стопанство в България.

Ф. Константинов ясно проследява споменатата по-горе схема при анализа на кооперирането на българското село. Дадена е кратка историческа справка за развитието на селското стопанство в България, отбелязана е остротата на аграрния въпрос, наличието на малки парцели земя и ниска доходност на едноличните селски стопанства в капиталистическа България. Разглеждайки мероприятията на народнодемократичната власт в областта на селското стопанство, Ф. Константинов се спира първо на аграрната реформа, която (както вече отбелязахме) не оказва съществено влияние върху състоянието на селското стопанство. От аграрната реформа авторът преминава към практическите стъпки за социалистическото преустройство на селското стопанство. „През март 1946 г. Народното събрание прие специален закон за кооперативното обработване на земята и за създаване на МТС. След приемането му в цялата страна започнаха да възникват трудови кооперативни земеделски стопанства — ТКЗС“¹³. Причината за тази фактологическа грешка — законът е приет не през 1946, а през 1945 г. — се крие в недостига на информация. Но може да се допусне, че тя е плод на разсъжденията по вече утвърдилата се схема за решаване на аграрния въпрос: първо провеждане на аграрната реформа, а след това — на мероприятията по социалистическото преустройство на селото. По-нататък авторът изказва съмнение за социалистическия характер на преустройството, защото в ТКЗС, основната форма на производствената кооперация, се запазва частната собственост върху земята и рентата — „този нетрудов доход, несъвместим с принципите на социализма“¹⁴.

Веднъж поставил под съмнение социалистическата природа на кооперативното стопанство в НРБ, при анализа на многоструктурността на българската икономика авторът вече е принуден да нарече ТКЗС една от четирите самостоятелни структури на икономиката, съчетаващи в себе си елементи на социализма и на капитализма¹⁵. Тази теоретическа неизясненост е плод на дискуссионността на въпроса, на липсата на ясна и точно определена позиция на Ф. Константинов и на мнозинството автори. Същевременно тя е своеобразен опит да се примирят двата крайни възгледа по въпроса за социалния характер на кооперативните стопанства в НРБ.

Книгата не е лишена и от някои явни слабости, типични за своето време, сред които на първо място трябва да посочим илюстративността. Именно тя,

¹² Вж. Константинов, Ф. Т. България на пъти к социализму. М., 1949.

¹³ Пак там, с. 101.

¹⁴ Пак там, с. 102.

¹⁵ Пак там, с. 130.

а не анализът, характеризира представянето на нарастването на доходите на селяните кооператори по традиционния вече шаблон: „Селянинът Н. Н., работейки в еди-кое си ТКЗС, е получил през годината еди-какъв си доход и т. н.“¹⁶ Подобни примери, в които липсва какъвто и да било анализ на положението в народното стопанство на България, на съотношението на нивото на цените на промишлената и селскостопанската продукция, на себестойността на производството и пр., се срещат и в други изследвания за останалите страни с народна демокрация и за селското стопанство в СССР. Класически пример в това отношение представлява иначе ценната като цяло монография на М. А. Краев¹⁷.

За да завършим анализа на историографията от 1949 г., ще споменем още две брошури на Ф. Т. Константинов, които се повтарят взаимно и представляват текстове на негови лекции за НРБ, написани въз основа на цитираната му книга¹⁸. Това вероятно се дължи на оскъдната информация за НРБ.

Разгледаните статии и книгата от 1949 г., съдържащите се в тях идеи явно отразяват широката дискусия за характера на кооперативите в страните с народна демокрация. Два от основните въпроси в нея — за запазването на частната собственост върху земята и за поземлената рента, която се изплаща на членовете кооператори, вносители на земя — водят до широко разпространение на възгледа, според който се отрича социалистическият характер на кооперациите. Но това не е единственото или господстващото мнение. Постепенно сред съветските историци, философи и икономисти си прокарва път противоположното схващане — за социалистическия характер на земеделските кооперации. Като изхождат от ленинския кооперативен план (без това да означава, че противниците им не използват цитати от трудовете на основоположниците на марксизма-ленинизма), неговите привърженици доказват, че кооперацията не може да бъде капиталистическа в условията на народнодемократичните страни, когато политическата власт е в ръцете на работническата класа. Господстващите позиции в икономиката се заемат от държавата, кооперацията е основана на обобществяването на средствата за производство (без земята) и на колективния труд.

Двете страни получават възможност открито да изложат възгледите си в редица дискуссионни статии, публикувани през 1950 г. на страниците на списание „Вопросы философии“. Дискусията се открива с отпечатаната в първа книжка статия на П. К. Фигурнов. В статията се отхвърлят възгледите на онези специалисти, които отричат социалистическия характер на селскостопанската производствена кооперация, отчитайки преди всичко опита на българските ТКЗС. Авторът признава, че принципът за изплащане на поземлена рента не може да се нарече социалистически, ако се има предвид опитът на колхозното строителство в СССР. Но нито частната собственост, нито поземлената рента „не превръщат тези кооперативи в капиталистически стопанства, тъй като не това е главното в тях. Определящо е обобществяването на средствата за производство и колективният труд“¹⁹. Като полемизира с опонентите си, П. Фигурнов сочи, че те допускат методологическа грешка при определяне на характера на кооперациите, защото не изхождат от обществе-

¹⁶ Пак там, 103—105.

¹⁷ Вж. Краев, М. А. Победа колхозного строя в СССР. М., 1954, 624—626 и др.

¹⁸ Константинов, Ф. Т. Болгария во время и после второй мировой войны. Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК ВКП (б). М., 1949; Народная Республика Болгария на пути к социализму. Стенограмма публичной лекции. М., 1949.

¹⁹ Фигурнов, П. К. Переходный период от капитализма к социализму в европейских странах народной демократии. — Вопросы философии, 1950, № 1, с. 94.

ния характер на производството, а от „особеностите на разпределението само на една част от доходите, забравяйки при това, че и начинът на разпределение в нея е социалистически“²⁰.

Статията на К. М. Фролов, отпечатана в трета книжка на списанието, си поставя задачата да аргументира противоположното мнение. Без уговорки в нея се твърди, че „селските кооперативни обединения, в които се запазва частната собственост върху земята и свързаните с нея нетрудови доходи. . . , не могат да бъдат разглеждани като социалистически по своя тип“²¹. Като отрича социалистическия характер на кооперативите от типа на ТКЗС, авторът ги характеризира като преходна форма към социалистическо стопанство, „в която се преплитат елементи както на социалистическата, така и на дребностоковата, та дори и на частнокапиталистическата обществена структура“²² (курсивът мой — б. а.).

Според автора видът, в който съществува тогава земеделската кооперация в страните с народна демокрация, само подготвял селянството за преход към социалистическия път на развитие. Съществуването на благоприятни условия, като наличието на политическа власт в ръцете на работническата класа, съюз на работническата класа със селянството и икономическо господство на социалистическия сектор, гарантират преминаването на кооперативите към по-висша степен и те напълно „ще се включат в системата на социалистическото стопанство“²³. Впрочем авторът не обяснява какво има предвид. Ще напомним, че литературата от разглеждания период не дава анализ на състоянието на нещата в ТКЗС, на мястото на кооперативите в стопанската структура, на задълженията им към държавата.

През 1951 г. излиза монографията на В. Тихомиров, посветена на селското стопанство в НРБ. Това достатъчно аргументирано и наситено с факти изследване отразява настъпилата еволюция във възгледите на автора в сравнение със статията му от 1949 г., пък и онези процеси, характерни за историографията върху социалистическите преобразования на селското стопанство в страните с народна демокрация. Натрупването и осмислянето на информацията, появата на нови моменти в кооперативното строителство водят и до по-въздържани и обосновани оценки и изводи.

Монографията на В. Тихомиров проследява развитието на селското стопанство в България след Освобождението ѝ от османско иго, остротата и сложността на аграрния въпрос, класовото разслоение на българското селянство. Значително място заема анализът на дейността на БКП за социалистическото преустройство на селското стопанство.

В тази книга липсва изводът на В. Тихомиров от 1949 г. за експлоатация на обезземелените селяни и на дребните собственици в ТКЗС. Не се отрича вече и социалистическият характер на ТКЗС. Наистина все още неизживяната инерция в подхода заставя автора да говори за запазване на капиталистически отживелици, да твърди, че „ТКЗС е една от нисшите форми на социалистическо селскостопанско предприятие“, която само осигурява преминаването на селянството към висшите форми на социалистическо селскостопанско производство²⁴. Липсва и познатият акцент върху проблема за обобществяване на земята, тъй като процесът на тогавашното развитие на

²⁰ Пак там, с. 96.

²¹ Фролов, К. М. Борьба рабочего класса за победу социализма в странах народной демократии. — Вопросы философии, 1950, № 3, с. 50.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Тихомиров, В. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Болгарии. М., 1951, 91—92.

ТКЗС показва, че предвиденият от БКП път за обобществяване на земята се въплъщава в живота бавно, но реално — нещо, което отбелязва и В. Тихомиров²⁵.

Всъщност още през декември 1948 г. в заключителното слово по Отчетния доклад на ЦК на БРП (к) пред V конгрес на партията Георги Димитров очерта ясно пътя към обобществяване на земята. Като отбелязва, че българските комунисти не считат за необходимо да национализират с декрет цялата земя, Георги Димитров подчерта необходимостта от цялостно обобществяване на земята за пълната победа на социализма в селското стопанство. „Ние обаче разчитаме, че чрез постепенното въвличане на бедните и средните селяни в трудово-кооперативните земеделски стопанства, с развитието на машинно-тракторните станции, както и чрез забраната на арендата на земята, ограничаване и впоследствие забраняване на покупката и продажбата на земята, намаляване и впоследствие премахване на рентата по решение на самите кооперативни селяни, когато условията позволяват това, *практически въпросът за национализация на земята ще се разреши, като цялата остане във вечно ползуване на трудещите се селяни.*“²⁶

Отделните части на този процес, набелязан от Георги Димитров, са проследени в книгата на В. Тихомиров, която посочва и нарастването на броя на кооператорите, развитието на МТС, намаляването на поземлената рента²⁷. Признавайки значението на рентата за процеса на коопериране в НРБ, авторът стига до извода, че „отменянето на поземлената рента на дадения етап от изграждането на ТКЗС би довело до отблъскване на средняците от тях“²⁸. Но авторът не може да се освободи от традиционния подход на изследване — сравняване с практиката на колхозното строителство в СССР. Точно от него В. Тихомиров извежда „допустимостта“ на поземлената рента, като се опира на Примерния устав на селскостопанските артели в СССР от 1930 г., който предвижда разпределение на част от доходите пропорционално на количеството имущество, внесено от всеки колхозник. Той признава, че тази мярка е стимулирала средняка да внася в артела всичките си налични средства за производство и подчертава че тя е „още по-необходима в България, където привързаността към собствената земя още не е изживяна“²⁹.

Значително по-напред от В. Тихомиров в преразглеждането на старите си постановки отива В. Стародубровская. Полемичната ѝ статия във „Вопросы экономики“ е насочена срещу разгледаната по-горе статия на К. Фролов в трета книжка на сп. „Вопросы философии“ от 1950 г. Стародубровская признава, че запазването на частната собственост върху земята и изплащането на рентата слагат отпечатък върху състоянието на производствената кооперация в България, но те не изменят нейния социалистически характер. В статията си тя открито отхвърля изказаната от В. Тихомиров през 1949 г. идея за наличието в ТКЗС за експлоатация на безземлените селяни и на дребните собственици — идея, която все още зачищават много учени. „Земята, оставаща в частна собственост на членовете кооператори — пише Стародубровская, — в условията на обобществяване на основните средства за производство, на колективния труд и общото ползуване на земята не може да стане средство за заробване на едни членове на ТКЗС от други.“³⁰

²⁵ Пак там.

²⁶ Димитров, Г. Съч. Т. 14. С., 1955, с. 346.

²⁷ Тихомиров, В. Цит. съч., с. 108.

²⁸ Пак там, с. 110.

²⁹ Пак там.

³⁰ Стародубровская, В. Успехи ленинско-сталинского кооперативного плана в Болгарии. — Вопросы экономики, 1951, № 2, с. 52.

Тези възгледи на Стародубровская са дадени по-разгърнато и по-сериозно аргументирани в излязлата ѝ през 1953 г. монография. Според нас със своята аргументация, дълбочина на анализа и истинска научност тази работа стои по-високо от предишните книги и статии на Стародубровская и на другите автори.

Според В. Стародубровская полемиката за значението на национализацията на земята за победата на социализма в селското стопанство вече се е самоизчерпала. Авторката напомня, че запазването на частната собственост върху земята не е изобретение на годините след Втората световна война. Още през 1920 г. в „Първоначален проект на тезиси по аграрния въпрос (за Втория конгрес на Комунистическия интернационал)“ В. И. Ленин пише: „Към незабавно пълно отменяне на частната собственост пролетарската власт в повечето капиталистически държави съвсем не трябва да пристъпва и във всеки случай тя гарантира и на бедните, и на средните селяни не само запазване на техните участващи земя, но и увеличаването им върху цялата обикновено арендувана от тях площ (отменяне на арендата).“³¹ Като се позовава на вече цитираното изказване на Георги Димитров пред V конгрес на БРП (к) и на състоянието на нещата в селското стопанство на България, Стародубровская стига до извода, че „запазването на трудовата частна собственост върху земята в ограничена форма. . . е исторически оправдано от условията на българската действителност“³².

Аргументирано се отхвърлят и разсъжденията за някакъв полукапиталистически или държавнокапиталистически характер на ТКЗС. Посочва се, че „в условията на народната демокрация кооперативът представлява социалистически сектор на стопанството. Ето защо ТКЗС трябва да се разглеждат като една от формите на социалистическо стопанство“³³. Изучавайки подробно този въпрос, Стародубровская подчертава, че при диктатурата на пролетариата и при икономическото господство на пролетарската държава „производствените кооперации, независимо от формата си, са стопанства от социалистически тип. Тази им характеристика е приложима и към българските ТКЗС“³⁴. В такава недвусмислена оценка вече няма определение на ТКЗС като „особен тип“ стопанство, не се търси и „преплитане“ на трите типа структури.

Като изхожда от ленинския кооперативен план, а не от общите черти с опита на колхозното строителство в СССР, Стародубровская посочва, че за българските условия рентата (нарича я „разпределение на част от доходите според земята“ и избягва по този начин самия термин „рента“) е всъщност съзнателна „отстъпка на средняка от страна на БКП“, начин за привличане на заможните селяни в кооперативите³⁵. Ето защо тя не е никакъв „остатък от капитализма“, а представлява творчески принос в развитието на ленинския кооперативен план.

В тази книга започват да се появяват чертите на новия подход към изследването на проблемите, които стоят за разрешаване пред страните с народнодемократично управление. Гаранция за успеха се търси не в повторението на съветския опит, а произтичащите процеси се изучават от гледна точка на полезността им за социалистическото строителство при конкретните условия на всяка страна. Творческото прилагане на съветския опит в изграждането на социализма има безспорна важност за страните с

³¹ Ленин, В. И. Събр. съч. Т. 41, с. 168.

³² Стародубровская, В. Строителство экономического фундамента социализма в Народной республике Болгарии. М., 1953, с. 151.

³³ Пак там, с. 187.

³⁴ Пак там, с. 190.

³⁵ Пак там, с. 188.

народна демокрация. Пропагандирането на този опит, неговото изучаване и прилагане е необходимо. Но точно толкова е необходимо при днешните условия да се избягва опростенческото представяне на копирането на съветския опит в кооперирането като главно или дори единствено условие за успешно построяване на социализма. Според нас в този подход няма нищо спорно, както няма и стремеж да се подцени значението на опита на СССР. Разумното, ненаатрапчиво отразяване на успехите, постигнати от социалистическите страни с помощта на СССР, би допринесло повече за творческото отношение към съветската история, към опита на СССР, отколкото декларирането на важността на съветския опит, присъщо на някои произведения от 40-те и 50-те години.

Трябва да отбележим, че въпреки заслужената висока оценка изследването на В. Стародубровская не е лишено от някои недостатъци. Същият илюстративен подход към анализа на нарастването на благосъстоянието намалява ценността на специално обособената глава „Издигане на материалното и културното равнище на трудещите се“. Така е и с може би случайно вмъкнатата при анализа на аграрната реформа в България мисъл за „ликвидиране на остатъците от помешчическото земевладение“³⁶. Още повече, че по това време при оценка на аграрната реформа в България изрично се подчертава антикапиталистическият ѝ характер, насочеността ѝ преди всичко против едрите земевладелци³⁷.

Но редица статии и книги от този период показват, че по-голямата част от изследователите все още не приемат позицията на В. Стародубровская. В статията на Ю. Попов при общия анализ на производственото коопериране в България частната собственост върху земята и рентата се определят като отживелици от капитализма, които могат да бъдат „ликвидирани само след премахването на частната собственост върху земята“³⁸. Иначе казано, не самите кооператори по собствено желание да се откажат от рентата, както говори Георги Димитров, а с „ликвидиране и премахване“. Коментарите тук са излишни.

Статията на Ю. Попов е публикувана през 1952 г., т. е. преди книгата на В. Стародубровская. Но в статията на Тихомиров от 1953 г. анализът на положението в кооперативите на народнодемократичните страни отново завършва с извода, че ограничена частна собственост върху земята (това уточнение „ограничена“ все по-често ще се среща оттук нататък) и отделянето на част от доходите за изплащане на поземлена рента „характеризират кооперативите от този тип като по-ниска степен на развитие на кооперативното движение от артела“³⁹.

За разлика от В. Стародубровская Тихомиров не определя частната собственост на кооператорите върху земята като „трудова“ и борави само със сравнителната схема.

Второто издание на книгата на Ф. Т. Константинов от 1953 г. е обогатено с информация за политическото и икономическото развитие на България през изминалите четири години, но заобикаля практически всички спорни и остри проблеми⁴⁰. Едва през 1955 г. в една от публикуваните лекции на Ф.

³⁶ Пак там, с. 153.

³⁷ Вж. Петрушов, А. Характер аграрных реформ в европейских странах народной демократии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1952, № 7, с. 59.

³⁸ Попов, Ю. Социалистическое преобразование сельского хозяйства в Болгарии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1952, № 3, с. 52.

³⁹ Тихомиров, В. Борьба за дальнейший подъем сельского хозяйства в европейских странах народной демократии. — Вопросы экономики, 1953, № 10, с. 90.

⁴⁰ Константинов, Ф. Т. Болгария на пути к социализму. М., 1953.

Константинов се забелязва изменение във възгледите му. Разглеждайки аграрната реформа, авторът подчертава, че тя е засегнала малко обработваеми земи и е оказала слабо влияние върху развитието на българското селско стопанство⁴¹. Значителната прослойка на средняците в българското село, привързаността на селяните към земята, отбелязва Константинов, подтикват на свой ред към търсене на нови форми и методи на производствено коопериране.

През 1955 г. излиза втори том от „История на България“ под редакцията на П. Н. Третяков, който обхваща и следвоенния период от развитието на страната. Оценката на производственото коопериране на селското стопанство в България в този фундаментален труд се характеризира с двойствеността си. Въпреки че предоставя дълбок и аргументиран анализ на развитието на кооперативите и разкрива дейността на БКП по социалистическото преустройство на селското стопанство, авторският колектив не внася определена преработка при решаването на спорните въпроси. По-различно от преди е разглеждана аграрната реформа, като е подчертано, че тя не могла да подкопае икономическите основи на едрите земевладелци⁴². Запазването пък на икономическите основи дава възможност на едрите земевладелци да изострят класовата борба в селото. Нещо повече, авторите търсят тази борба и в ТКЗС. Рентата и процесът на постепенното ѝ съкращаване се обяснява в „История на България“ като плод на борбата между онези членове на кооператива, които още „не са се освободили от индивидуалистическите си и едрособственнически отживелици, и тези, които се стремят да премахнат отживелиците от ТКЗС“⁴³. Но не се прави опит да се разгледа рентата като отстъпка на средняка, няма анализ на спецификата на процеса на производственото коопериране в България. Авторите избягват и всякакъв анализ на основните принципи на изграждане на ТКЗС⁴⁴.

Но през 1955 г. можем да говорим за изменения в оценките на процеса на коопериране на българското селско стопанство. Освен посочената лекция на Константинов за това свидетелствува и брошурата на И. Седин, издадена от дружество „Знание“. Оценката на ТКЗС в тази брошура е, че ТКЗС е социалистически предприятия от по-нисш тип спрямо съветските колхози поради запазването на частната собственост върху земята и изплащането на част от доходите в зависимост от количеството и качеството на внесената земя. Важни са обаче не тези уговорки, а изводът, че „ТКЗС се утвърдиха и доказаха възможностите си като най-приемлива за българското село форма на производствена кооперация, успешно съчетаваща обществените и личните интереси на селяните кооператори и водеща към окончателна победа на социалистическия строй в селското стопанство“⁴⁵.

Ще завършим анализа на литературата от първия период с още две статии, публикувани в списание „Вопросы философии“ през 1956 г. и посветени на социално-икономическите проблеми на преходния период от капитализъм към социализъм. В литературата от това време се оформя трайно разделяне на селскостопанските производствени кооперации в народнодемократичните страни на три групи. Към първата се отнасят най-простите производствени обединения от типа на съветските ТОЗ-ове, в които се обединява само

⁴¹ Константинов, Ф. Т. Образование и развитие Народной Республики Болгарии. Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК КПСС. М., 1955.

⁴² История Болгарии. Т. 2. М., 1955, с. 413.

⁴³ Пак там, с. 477.

⁴⁴ Пак там, с. 414.

⁴⁵ Съедин, И. Строительство социализма в Народной Республике Болгарии. М., 1955, 16—17.

съвместното трудово участие без обобществяване на земята и на средствата за производство и където всеки собственик разполага с реколтата от своята земя. Втората група включва и ТКЗС. Характеризира се с по-висока степен на обобществяване и се обособява от два главни признака: запазване на частната собственост върху внесената в кооперативното стопанство земя и разпределение на част от доходите според внесената земя. Третата група е представена от онези кооперативи, в които, подобно на съветските колхози, се обобществяват всички средства за производство и заплащането се извършва само според труда.

Нека разгледаме материалите по интересуващите ни въпроси, отпечатани в списание „Вопросы философии“ за 1956 г. В статията на А. И. Соболев ТКЗС са отнесени към втората група, а принципът за заплащане според земята е определен като частнособственически. Изобщо не става дума за политическия или икономическия смисъл на това заплащане. Само се споменава мимоходом, че доходът според земята създава „известно противоречие между интересите на отделните кооператори“⁴⁶. Въпреки това авторът признава, че за редица народнодемократични страни тази форма на коопериране „най-правилно съчетава личните и обществените интереси“⁴⁷. В статията обаче липсва задълбочен анализ на същността на кооператива в условията на народната демокрация. Освен това изводът, че тази форма отговаря най-сполучливо на личните и обществените интереси, изобщо не е обоснован в статията.

И втората статия не отива по-далече. Авторът Д. М. Угринович отнася ТКЗС и подобните им кооперативи в другите страни към „полусоциалистическите“, а рентата като нетрудов доход счита за остатък от капитализма. В природата на селскостопанските кооперации от тази група авторът вижда смесване на социалистически и капиталистически елементи. Според него най-важното условие за победата на социализма на село е отказването от рентата. В статията се отбелязва, че процесът на намаляване размера на рентата (а на някои места и пълно отказване от нея) протича и в самата България, и в другите страни с народна демокрация. Като отчита този процес и разбира, че той затвърдява обобществяването на земята, Угринович стига до извода, че производствените кооперации от втория тип „представяват в основата си социалистически стопанства“⁴⁸. Допускането на еднa и съща страница на две противоречиви оценки за ТКЗС — „полусоциалистически“ и „в основата си социалистически“ отразява както спорността на въпроса, така и отсъствието на единство във възгледите на специалистите.

Като приключваме анализа на литературата от първия етап, още веднъж ще подчертаем, че разгледаните от нас различни позиции и оценки се основават и на конкретния исторически опит от кооперирането на селското стопанство в СССР, и на състоянието на икономическата наука от тези години. Характерно в това отношение е Постановлението на ЦК на ВКП (б) от 19 юни 1950 г. „За организиране на работата по пропагандата и внедряването на постиженията на науката и челния опит в селското стопанство“⁴⁹. В този обширен документ не е посочено нито едно конкретно направление на науката, което изисква внимание, и нито един проблем освен

⁴⁶ Соболев, А. И. О закономерностях перехода от капитализма к социализму в европейских странах народной демократии. — Вопросы философии, 1956, № 1, с. 45.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Угринович, Д. М. О переходных к социализму экономических формах. — Вопросы философии, 1956, № 4, с. 235.

⁴⁹ Вж. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6, М., 1971, 308—322.

„прогресивните методи на агротехниката и животновъдството, опита на първенците. . .“ В постановлението не се говори за проблемите на селската икономика, рентабилността на производството, неговата себестойност и т. н. Пренебрегването на тези въпроси в практиката на социалистическото строителство в СССР обуславя пълното им игнориране в литературата от този период.

Трябва да отбележим, че отделянето на част от стоковата продукция на ТКЗС като рента не отговаря на идеите, изложени в работата на Й. В. Сталин „Икономически проблеми на социализма в СССР“⁵⁰. Наличието на противоположни оценки за рентата и характера на ТКЗС в съветската наука в началото на 50-те години свидетелствува в нейна полза. Може да се каже, че нито икономическата дискусия от тези години, нито споменатата книга на Сталин довеждат до приемането на еднообразни шаблони и оценки.

Накрая ще подчертаем, че някои изводи и мнения на съветски автори от тези години, които днес ни се струват резки или ненаучни, са характерни не само за съветската, но и за българската наука. Няма да разглеждаме този въпрос задълбочено, а само ще споменем няколко мнения. В книгата си от 1947 г. В. Ангелов направо отрича социалистическия характер на ТКЗС. Неговото схващане накратко може да се сведе до следното: „Запазването на частната собственост върху земята обуславя съществуването в ТКЗС на същите процеси и явления (класово разслоение, експлоатация на труда и др.), които са характерни и за частното земеделие.“⁵¹

Оценката на рентата като капиталистически елемент, като форма на експлоатация на малоимотните членове на ТКЗС отстояват в своите произведения Д. Кьосев и К. Кожухаров⁵². Д. Бакърджиев⁵³ заема позиция, подобна на тази на съветските автори, които пишат за преходния характер на ТКЗС с предложение да се ликвидира рентата, за да се превърнат ТКЗС в истински кооперативи от социалистически тип. Не е необходимо да посочваме други автори, за да подкрепим направения извод. Ще подчертаем още веднъж, че зад възгледите на различните автори стои историческият опит от тези години и обективното състояние на икономическата и историческата наука.

Вторият период в историографията на социалистическото преустройство на селското стопанство в България започва от втората половина на 50-те години и се отличава от първия с нарастването на броя на публикациите и със задълбочеността на изследванията. В подкрепа на това мнение ще разгледаме три книги от 1959 г., сходни в оценката на основните проблеми, но отличаващи се по своя подход към решаването на различните задачи.

Неголямата книга на А. Шерстюк не може да бъде отнесена към научните изследвания. Авторът ѝ е журналист и не си поставя за задача да изследва — целта му е да покаже нещата. Но би било неправилно да се отхвърли този тип литература. Именно тези книги, написани по случай десетгодишнината или петнадесетгодишнината на НРБ и издадени в масов тираж, наред с периодичния печат, предоставят на обикновения читател основната информация за НРБ, формират представите му за страните с народнодемократичен режим. Освен това именно поради популярния си

⁵⁰ Вж. Сталин, Й. В. Икономически проблеми на социализма в СССР. С., 1952.

⁵¹ Ангелов, В. Земеделският въпрос в България. С., 1947, 111—114.

⁵² Вж. Кьосев, Д. По въпроса за рентата върху земята в ТКЗС. — Кооперативно земеделие, 1949, № 3; Кожухаров, К. Към социалистическо преустройство на селското стопанство. С., 1948, с. 173.

⁵³ Бакърджиев, Д. Необходимост от изменения и допълнения на Закона за аграрната реформа с оглед поощряване на движението за кооперативно стопанисване. — Кооперативно земеделие, 1948, № 11.

характер този вид литература излага вече приети, уталожили се оценки и изводи. А. Шерстюк накратко описва успехите на социалистическото строителство за петнадесетте години народна власт в България. Нека разгледаме описанието на селскостопанската производителна кооперация, която според този автор е безусловно социалистическа по своя характер. В книгата накратко се отбелязва, че основната разлика между ТКЗС и съветските колхози е в частната собственост на кооператорите върху земята и изплащането на рента, която е наречена „нетрудов доход“⁵⁴. Тази рента обаче „не може да се отъждествява с абсолютната рента при капитализма, която се основава на монополната частна собственост върху земята и капиталистическия начин на производство. Рентата в ТКЗС е нова икономическа категория и не съдържа отношения на експлоатация. В нея се реализира икономически частната трудова собственост на кооператора върху земята.“⁵⁵ Определението на рентата, дадено от Шерстюк, е буквален превод на определението на др. Т. Живков в Отчетния доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията през юни 1958 г.⁵⁶ Този незначителен на пръв поглед пример за използване на оценките, на изводите на комунистическите партии в социалистическите страни при характеризирането на политическото и икономическото положение в тях е достатъчно показателен. Зад него се крие друг характер на взаимоотношенията, а за НРБ — и признаване верността на линията на БКП в следвоенните години.

Ще започнем историографската характеристика на научните публикации по интересующите ни въпроси с монографията на А. Петрушов. При анализиране на производителните кооперации от втория тип (включително и ТКЗС) авторът полемизира с привържениците на виждането, че рентата е проява на експлоатация на безземелните селяни и на дребните собственици от онези селяни, които са внесли в кооперативното стопанство големи участъци земя, и обявява такъв възглед за несъстоятелен. Но опитът на самия Петрушов да анализира същността на тази рента, нейния произход и значение е също уязвим. Той оспорва тезиса, че с труда си в ТКЗС дребните селски стопани създават рента за тези, които са внесли по-големи парцели земя в кооператива, като твърди, че често големият парцел земя принадлежи на голямото семейство. И макар че формално земята се владее от главата на семейството, в ТКЗС с него работят и останалите членове на семейството, като по този начин създават доход на кооперативното стопанство чрез съвместен труд⁵⁷. Но този аргумент не е убедителен, тъй като многочленните семейства с големи парцели земя не са все пак много на брой. Въпреки че бедните семейства изпращат свои членове в града, този процес не е толкова масов. Неслучайно в селското стопанство на България и на другите страни с народна демокрация до началото на социалистическите преобразования непрекъснато протича процес на раздробяване на земята и селянинът предпочита да остане на своето късче земя, вместо да търси щастieto си на друго място. Наистина авторът не се ограничава с тази констатация, допълва разсъжденията си с анализ на трудовото участие на различните категории селяни в ТКЗС и показва, че основната част от дохода, разпределян според труда, са получили работещите членове на домакинствата без земя или с малки парцели⁵⁸. Съзнавайки вероятно уязвимостта на позицията си, Петрушов

⁵⁴ Шерстюк, А. Расцветает Народная Болгария. М., 1959, с. 40.

⁵⁵ Пак там, с. 41.

⁵⁶ Вж. Живков, Т. Избр. съч. Т. 2. С., 1971, с. 183.

⁵⁷ Петрушов, А. Сельское хозяйство европейских стран народной демократии на социалистическом пути. М., 1959, с. 159.

⁵⁸ Пак там.

се ограничава с едно доста разлято заключение: „разсъжденията, че едни кооператори създават (или изплащат) рента на други кооператори само грубо опростяват действително съществуващото неравенство при разпределението на част от доходите пропорционално на внесените земни участъци“⁵⁹. Но той не внася яснота в решаването на този въпрос, защото даже подробният и качествен чисто икономически анализ в неговата книга не е подкрепен от подобен дълбок социално-политически анализ.

От 1959 г. за България, за нейните кооперативни стопанства вече не съществува практическата острота на проблема. По това време рентата представлява около 1% от общия обем на разпределените доходи, т. е. загубила е всякакво значение. Трябва да се отбележи, че в Отчетния доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес през юни 1958 г. бе съобщено, че под ръководството на БКП към 1958 г. българското селячество е завършило в общи линии процеса на социалистическо коопериране на селското стопанство. България стана втората след СССР страна, където социализмът победи и в селското стопанство⁶⁰.

В значително по-голяма степен, отколкото в книгата на Петрушов, новият подход се проявява в монографията на В. Стародубровская, излязла през същата година. Стародубровская анализира рентата и нейната същност, но отделя повече внимание на социално-политическите причини, обусловили появата ѝ. Като отстъпка на средняка с цел да се заздравя съюзът на работническата класа със среднячеството и като една от мерките за материалната заинтересованост на селячеството при влизане в кооперативното стопанство, разпределението на част от доходите пропорционално на внесената земя беше исторически оправдано, както показва практиката на социалистическото строителство в България⁶¹. Подобно на работата на Петрушов книгата на Стародубровская прави задълбочен икономически анализ на положението в селското стопанство на народнодемократичните страни, в това число и на НРБ. Развитието на българското село и историята на неговото коопериране заемат значително място в книгата. По-задълбочено, отколкото дотогава, се анализира нарастването на благосъстоянието на селячеството. Обаче много страни на този процес, някои негативни явления, отразили се на икономиката на ТКЗС и на материалното положение на членовете кооператори, остават все още извън ползрението на автора. Главната причина е, че липсва опит в критическия подход към състоянието на нещата в селското стопанство на страните с народна демокрация и на СССР. Преустройството започва с решенията на Септемврийския пленум на ЦК на КПСС от 1953 г., по-задълбочено разработвани впоследствие с редица документи на партийни форуми. Стига се до фундаменталните изводи на пленума на ЦК на КПСС от март 1965 г., който набелязва перспективите за развитие на социалистическото селско стопанство.

Един от най-важните документи, чието влияние се отрази непосредствено на литературата от втория етап, е Постановлението на ЦК на КПСС и Министерския съвет на СССР от 14 февруари 1956 г. „За мерките по подобряване работата на научноизследователските учреждения по селското стопанство“. Постановлението отбелязва изоставането на научните изследвания в областта на икономиката на селското стопанство, подчертава необходимостта от теоретическо разработване на въпроси като „укрепването

⁵⁹ Пак там, с. 160.

⁶⁰ Вж. Живков, Т. Цит. съч., 85—86.

⁶¹ Стародубровская, В. Экономический союз рабочего класса и крестьянства в европейских странах народной демократии. М., 1959, с. 166.

и развитието на общественото стопанство на колхозите. . . , съчетаването на обществените и личните интереси на колхозниците, икономическата ефективност на селскостопанското производство, снижаването на издръжката на производството и себестойността на селскостопанската продукция. . .⁶²

По-долу ще се опитаме да покажем чрез две монографии, написани с участие на Стародубровская и отпечатани в различни години, как се е изменял подходът към икономическия анализ на селското стопанство на социалистическите страни, конкретизацията и задълбочаването на този подход.

Продължавайки разглеждането на съветската историография върху социалистическото преобразуване на българското село, ще се спрем на произведенията от 60-те години. Новият подход към изследването на проблемите на кооперативното строителство в НРБ вече побеждава напълно. Като пример ще разгледаме монографията на А. Ступов, посветена на историята и на съвременното положение в българското селско стопанство.

Първо трябва да отбележим окончателната промяна в оценката на аграрната реформа и нейното значение за развитието на българското село. Анализът на класовото разслоение на селячеството, на количеството земи, иззети от различните собственици по силата на аграрната реформа, позволяват да се приключи с погрешните твърдения за антифеодален характер на реформата и убедително илюстрират антикапиталистическата ѝ насоченост. Като продължава започнатата през 1955 г. работа от Ф. Константинов, авторът стига до извода, че макар аграрната реформа да е нахвърлила интересите на едрия поземлен собственик и да подпомага заздравяването на съюза на работническата класа със селяните, „няма защо да се надценява значението ѝ за България“⁶³. Наличието на частна собственост върху земята в ТКЗС и изплащането на рента (без да се употребява този термин) са посочени като особености на процеса на коопериране в НРБ и е подчертан временният характер на изплащането на рентата, тъй като през 1960 г. то вече не съществува⁶⁴. Без полемика, като нещо общоприето, се отхвърля тезисът, че частната собственост върху земята в ТКЗС поражда експлоатация в кооперативните стопанства⁶⁵. Трябва обаче да се подчертае, че такъв подход и отказване от дискусия по „общоизвестни“ проблеми е преждевременен, тъй като в литературата от онова време все още липсва изчерпателно обяснение на политическата целесъобразност от запазване на частната собственост върху земята и изплащане на рента в ТКЗС. Липсва преди всичко икономически анализ на тези явления.

Монографията на А. Ступов анализира и перспективите за развитие на българското селско стопанство. Специално е подчертано значението на Априлския пленум на ЦК на БКП, чиито решения отстраниха допуснатите грешки, набеleyаха конкретни мерки за повишаване на селскостопанското производство, на неговата доходност⁶⁶.

Първото значително постижение в опита да се обясни икономическата природа на специфичните явления в кооперативите на народнодемократичните страни стана монографията на И. Козодоев⁶⁷. Идеите и изводите в тази

⁶² Партия — организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сб. документов (1953—1958). М., 1958, 391—392.

⁶³ Ступов, А. Развитие социалистического сельского хозяйства в Болгарии. М., 1960, 32—33.

⁶⁴ Пак там, с. 101.

⁶⁵ Пак там, с. 122.

⁶⁶ Пак там, с. 81.

⁶⁷ Козодоев, И. Земельные отношения в социалистических странах. Очерк теории. М., 1960.

книга се превърнаха в основа, на която в следващите години се базират или с която спорят изследванията на много икономисти и историци, занимаващи се с проблемите на земеделската кооперация в страните с народна демокрация.

И. Козодоев (бособява специално главата „Икономическата природа на дохода според внесената земя, получаван от кооператорите в народнодемократичните страни“. Авторът справедливо отбелязва, че за обществените науки и за практиката на социалистическото строителство в СССР доходът според земята (рентата) е ново понятие. Ето защо е необходимо това явление да бъде изследвано всестранно каквото е, без опити да бъде вменено в рамките на старите понятия. Законите на политико-икономическия анализ изискват да се изясни „какви обществени необходимости са породили тази категория, каква е материалната ѝ основа, какъв е коренът ѝ, кои са социалните групи, чиито взаимоотношения изразява рентата, защо е кратковременна и едва тогава да се реши рента ли е или не възнаграждението за земята и ако е рента, какъв тип е и каква е формата ѝ“⁶⁸.

Козодоев сочи, че традиционното определяне на дохода според земята като рента и като нетрудов доход се базира единствено на външната ѝ форма на получаването на дохода от кооператора, който е запазил правото си на собственост върху внесената в кооперативното стопанство земя, но не отразява икономическата същност на този доход⁶⁹. Той подчертава, че самото разпределяне на дохода според внесената земя възниква не защото кооператорите не владеят земята, а тъй като „различните селяни са собственици на различни по количество и качество парцели земя, и че е необходимо да бъдат възнаградени онези от тях, които са вложили повече труд и средства в земята“⁷⁰. Като въвежда този подход при разглеждането на въпроса „възнаграждение за вложен труд“, Козодоев доказва, че в дадения случай влизането в ТКЗС носи реална изгода на бедняка и на средния селянин, тъй като му компенсира разходите, възнаграждавайки го за вложения труд, дори и за лишенията на селянина за увеличение на участвка си. От общото определение „възнаграждение“ авторът достига до понятието „изкупуване“. Той пише, че „по икономическата си природа доходът според внесената земя е изкупуване на средствата, вложени в по-добрите по количество и качество земни участвци“⁷¹.

При анализа на историята на развитието на ТКЗС И. Козодоев отбелязва, че доходът според внесената земя стимулира влизането в кооперативите на средняците и това въздействие е положително. От друга страна, той е един от факторите, които отслабват материалната заинтересованост от резултатите на труда. Отстраняването на това отрицателно въздействие протича чрез постепенното намаляване на размерите на доходите според внесената земя — процес, завършил през 1957—1959 г. с окончателното премахване на този тип доход⁷².

Авторът отбелязва, че доходът според внесената земя може да се превърне в нетрудов, ако се изплаща и тогава, когато собственикът е получил пълно възнаграждение за средствата, вложени в земята. Но степента на тази „свръхкомпенсация“ се определя с решение на общото събрание на кооператорите и всъщност представлява „споразумение между бедняците и средняците“. При това „временното запазване на свръхкомпенсацията е абсолютно необходимо в страните, в които до народната революция вече се е образувал

⁶⁸ Пак там, с. 121.

⁶⁹ Пак там, с. 122.

⁷⁰ Пак там, с. 123.

⁷¹ Пак там, с. 129.

⁷² Пак там, с. 130.

значителен слой от средняци. В условията на НРБ и ГДР тя се оказва напълно оправдана⁷³.

Според нас книгата на Козодоев не се нуждае от подробен коментар. Застъпваните в нея идеи оказват значително влияние върху по-сетнешното развитие на историко-икономическите изследвания, макар че редица определения и изводи на Козодоев предизвикаха и разногласия.

Най-интересни са подготвените от Института по икономическите проблеми на световната социалистическа система при АН на СССР две колективни монографии, издадени през 1963 г. — „Победа на ленинския кооперативен план в социалистическите страни“ и „Социалистическите преобразования в селското стопанство на европейските народнодемократични страни“. Основните концепции в двете книги са близки, но се забелязват и различия в подхода към проблемите и в изводите.

В първата книга рентата за внесена земя (този термин се използва и от авторите) е характеризирана като отстъпка на средняка, за да бъде привлечен в кооперативните стопанства. При анализа на икономическата природа на рентата авторите обръщат внимание на факта, че първопричината — частната собственост върху земята в рамките на кооперативното стопанство — търпи значителни изменения. Предадените средства в ТКЗС се използват от целия му колектив, а правото на собственост се реализира под формата на получаване на част от обществения доход, като при това и тази част се определя с решение на целия колектив. Тъй като земята не се продава, нито се дава под аренда, тя престава да играе ролята на база при социалното разслоение на селското стопанство⁷⁴. Без да приемат становището на Козодоев, че възнаграждението за земята не е икономическа реализация на собствеността върху земята, авторите се стремят да разграничат това възнаграждение и от абсолютната поземлена рента. Те стигат до извода, че източник за изплащане на рентата е не принадлежната стойност, получена в резултат от експлоатация на чуждия труд, а принадлежният продукт, създаден от колективния труд на всички членове-кооператори, доброволно обединили парцелите си земя, и тази нова разновидност на рентата може да бъде наречена „вътрешнокооперативна рента“⁷⁵.

Подобно на някои от предшествениците си, авторите на книгата изтъкват, че запазването на рентата може да послужи като база за известни противоречия вътре в кооперативното стопанство. Ето защо постепенното намаляване на рентата, а след това и отказването от нея ще подпомогнат укрепването на кооперативните стопанства. Обаче авторите на книгата не са за незабавно премахване на рентата, запазила се по това време в Унгария, ГДР и ДРВ, а смятат, че отказването от нея е възможно единствено с развитието на кооператива, с нарастването на неговите доходи и с повишаване на съзнателността на селското стопанство⁷⁶.

От тази монография се вижда как се търси приемливо обяснение на икономическата природа на рентата и че авторите не застават на позицията на Козодоев, който обяснява рентата като изкупуване на по-рано вложените средства. Освен това като компенсация за разходите авторите въвеждат новото понятие „вътрешнокооперативна рента“. Но в дадения случай то не обяснява нищо — всички изследователи си задават въпроса, защо е възникнала тази рента в кооператива и никой от тях не счита възможно да се ограничи с простото ѝ фиксиране като „вътрешнокооперативна рента“.

⁷³ Пак там, с. 131.

⁷⁴ Победа ленинского кооперативного плана в странах социализма. М., 1963. 82—83.

⁷⁵ Пак там, с. 84—85.

⁷⁶ Пак там, с. 85.

Много по-гъвкаво пристъпват към решаването на проблема за рентата авторите на втората монография. Те също не са съгласни с Козодоев, че рентата е само изкупуване или обезщетение за вложените по-рано средства. Те не са съгласни и с отхвърлянето на самия термин „рента“ и справедливо отбелязват, че терминът се използва в официалната практика на НРБ. Като определят рентата за форма на реализация на частната собственост върху земята, те включват в нея всички заплащания на собственика на земята, в това число и обезщетението за по-раншните му разходи⁷⁷. Авторите на монографията се опитват да ограничат рентата само като вид отношение между кооператорите, без обаче да я наричат „вътрешнокооперативна рента“. Като разглеждат примерите за нарастване на благосъстоянието на различните групи селяни (групите се определят в зависимост от размера на парцела земя след влизането в кооператива), авторите показват, че най-голяма изгода от обединението имат онези кооператори, които владеят малко земя. Именно затова в стремежа си да увеличат площта на кооперативната земя тази част от кооператорите „признава за необходимо да отстъпи част от доходите, получени от труда на всички членове на кооператива, на тези, които внасят повече средства за производство, повече земя, земя с по-добри качества и т. н.“⁷⁸ Елементите на нетрудов доход, които се съдържат в рентата, са икономически оправдани с това, че членовете на кооператива, притежаващи малко земя, като отстъпват част от доходите на членовете-вносителите на много земя, значително печелят от обединяването в кооперативното стопанство⁷⁹. Ще отбележим, че тези разсъждения не се отличават от изказаното от Козодоев мнение, че рентата е „споразумение между бедните и средните“.

Селската поземлена рента в кооперативното стопанство (самите автори употребяват това сложно название) е икономическа категория, която изразява отношенията между членовете кооператори, но същевременно и по-широки отношения — между селячеството и работническата класа. Последната прави „отстъпка на своя съюзник, за да създаде условия за икономическа реализация на селската собственост, като тези условия са по-благоприятни, отколкото при капитализма“⁸⁰. Трайно вкоренилото се виждане, че рентата е отстъпка на селячеството и преди всичко на прослойката от средняци в него, от страна на работническата класа, практически разширява анализа на икономическата природа на рентата до разкриване на нейните класови корени и на значението ѝ за укрепването на трудово-кооперативното земеделско стопанство, като едновременно с това говори за временния характер на рентата като явление на преходния период.

Започналият в края на 50-те години процес на утвърждаване на новия подход към изследването на проблемите в социалистическото преобразуване на селското стопанство в народнодемократичните страни засяга не само въпросите за частната собственост върху земята и за рентата. По-различно започват да се разглеждат историята на кооперативното движение, икономическото положение и перспективите за развитие на кооперативните стопанства.

При разглеждане на икономическото състояние на кооперативите и нарастването на доходите на ТКЗС и на самите кооператори анализът вече се

⁷⁷ Социалистически преобразования в сельском хозяйстве европейских стран народной демократии. М., 1963, с. 138.

⁷⁸ Пак там, с. 140.

⁷⁹ Пак там, с. 144.

⁸⁰ Пак там, с. 145.

опира не на отделни илюстрации на процъфтяващи кооперативни стопанства и семейства на кооператори, а на категории като изкупни цени, себестойност на производството, отчисления за фондовете натрупване и потребление. Като пример ще посочим монографията на Е. Рудаков, С. Метелин и В. Сторожев, посветена на преустройството на селското стопанство в страните с народна демокрация около средата на 60-те години. Наред с другата информация в нея се привеждат интересни данни за селското стопанство в НРБ. Привличат вниманието материалите за икономическото укрепване на ТКЗС, за формирането на неделими фондове на кооперативите, за съотношението на държавните изкупни цени на селскостопанската продукция и на себестойността в ТКЗС⁸¹.

В началото на 70-те години съветската историография се обогатява с редица задълбочени изследвания по проблемите от развитието на селското стопанство в социалистическите страни, в това число и в НРБ. Сред първите по време трябва да посочим монографията на В. Стародубровская. На основата на широк теоретически и фактически материал е разкрита историята на кооператива, неговото място в стопанската система на капитализма и преобразуващото му значение в условията на социализма. Съединението на теорията и практиката на кооперативното строителство, конкретната история на народнодемократичните страни показват, че в основата на социалистическото преустройство на селското им стопанство лежи ленинският кооперативен план. От ленинския принцип за материалната заинтересованост производител и на него се базират и онези черти, които отличават кооперирането на НРБ от процеса на колективизация в СССР, а също и своеобразието на неговите форми и методи⁸².

Интересната монография на В. Станис отново се връща към старата дискусия за икономическата основа на рентата и социалните причини за възникването ѝ. В. Станис задълбочава аргументацията на онези изследователи, които отхвърлят виждането, че рентата е остатък от капиталистическите отношения. Той се отказва от термина „рента“ и от признаването на рентните отношения при заплащането за внесена в ТКЗС земя. Станис обяснява рентата като „икономическа форма на реализация на ленинския принцип за взаимната изгода на бедния и средния селянин при постъпване в кооператива“. Авторът изтъква, че „в европейските социалистически страни този принцип намира много по-пълна реализация, отколкото в СССР“⁸³.

Сред извънстоличните издания би трябвало да се отбележи излезлият през 1972 г. сборник със статии на преподаватели и сътрудници на Кубанския държавен университет, посветен на проблемите на най-новата българска история⁸⁴. Най-голям интерес за нас представлява статията на Д. Песчани, в която се анализира съдържанието на завършващия етап от кооперирането на българското село през 1956–1958 г.⁸⁵ В нея се използва богат фактически материал, който отразява дейността на БКП по този въпрос, сътрудничеството между БКП и КПСС, приноса на СССР в укрепването на материално-техническата база на българското селско стопанство. Конкретните факти,

⁸¹ Рудаков, Е. и др. Экономическая реформа в сельском хозяйстве социалистических стран. М., 1968, 54–55.

⁸² Стародубровская, В. Кооперативная собственность в сельском хозяйстве социалистических стран. М., 1970, 123–124.

⁸³ Станис, В. Социалистические преобразования сельского хозяйства. Теория и практика. М., 1971, с. 244.

⁸⁴ Вопросы новейшей истории Болгарии. Краснодар, 1972.

⁸⁵ Песчаный, Д. Завершающий этап социалистического преобразования сельского хозяйства в Болгарии (1956–1958). — В: Вопросы новейшей истории Болгарии...

цифри и документи правят убедителни изводите на автора за значението на съветската помощ за развитието на селското стопанство в НРБ и позволяват да се оценят високо солидните качества на статията.

Въпросът за качеството на изследването придобива особена актуалност при разглеждане на трудовете от последните години. Достатъчно задълбоченото изучаване на темата, широката известност на ключовите моменти от историята на социалистическото преобразуване на селското стопанство в НРБ водят обаче в редица произведения и до небрежни формулировки, а понякога и до явни грешки.

В колективната монография „Народная республика Болгария“, издадена през 1974 г., при анализа на предпоставките за коопериране на селското стопанство се отбелязва, че „сред българското селячество по силата на специфичните условия в страната нямало особена привързаност към собственото индивидуално стопанство“⁸⁶. Това не може да е случайна грешка на езика, като се има предвид колко много е писано, че именно привързаността на селянина към собствената му земя е една от основните пречки по пътя на кооперирането. Писано е и че именно тази привързаност принуждава да се запази частната собственост върху земята даже в рамките на кооперативното стопанство.

Подобни примери се срещат и в издадената в Киев монография на И. Ганевич. Можем да отменим неправилно датирания закон за ТКЗС и началото на неговото приложение — неправилната датировка се среща и в други работи⁸⁷. Но не може да не отбележим очевидните груби грешки. Достатъчно е да цитираме една фраза, при все че няма пряко отношение към темата на настоящата статия: „БРП (к), с цел да мобилизира всички сили за решаване на неотложните задачи, допуска споразумения и компромиси с другите партии, като дори им предоставя място в комитетите на Отечествения фронт и най-вече в БЗНС.“⁸⁸ Този цитат не се нуждае от коментар и ще добавим, че не е единствен.

Но не тези примери дават облик на историографията от 70-те години. Вече приведохме много примери, от които се вижда ясно колко се е подобрило качеството на изследванията, колко по-дълбок и аргументиран е станал анализът на проблемите. Понеже отделихме много внимание на рентата в ТКЗС, ще разгледаме съвсем накратко как се изменя подходът към изследването на редица други социално-икономически проблеми. За пример ще вземем две монографии от 1960 и 1977 г.⁸⁹, разглеждащи проблема за нарастването на доходите в ТКЗС. В първата книга „Социализъм и селячество“ авторите са избрали за пример периода 1952—1958 г. и пишат, че за това време средният доход на ТКЗС за 100 ха обработваема земя е нараснал с 85%, трудовият ден — с 94%, а годишният доход на трудоспособен член на кооператива — с 85%⁹⁰. Авторите не смятат за сметка на какво е станало това нарастване, но е ясно, че е за сметка на получаваните по-високи добиви, повече месо, мляко и т. н., от които една част се продава на държавата съгласно със задължителните държавни доставки. Друга част се

⁸⁶ Народная Республика Болгария. М., 1974, с. 17.

⁸⁷ Ганевич, И. Деятельность Болгарской коммунистической партии по укреплению диктатуры пролетариата. Сентябрь 1944—1948. Киев, 1974, с. 72. По-подробно по тези въпроси вж. Дорончев, А. Народ Болгарии в борьбе за социализм. М., 1965.

⁸⁸ Ганевич, И. Цит. съч., с. 76.

⁸⁹ Стародубовская, В., М. Усиевич. Социализм и крестьянство, М., 1960; Шмелев, Г., В. Стародубовская. Социально-экономические проблемы развития сельского хозяйства европейских социалистических стран. М., 1977.

⁹⁰ Стародубовская, В., М. Усиевич. Цит. съч., с. 63.

реализира чрез системата на кооперативната търговия. Трябва обаче да напомним, че през 1952—1955 г. (практически и до 1957—1958 г.) нивото на държавните изкупни цени на основните селскостопански продукти е 2—3 пъти по-ниско от себестойността им⁹¹.

В монографията от 1977 г. се вижда, че „в селското стопанство на България през първата половина на 50-те години бяха съществено нарушени необходимите за възпроизводство условия“ и че отчисленията за неделимия фонд на кооперативите не само не покриват амортизационните разходи, но и намаляват. През 1956 г. те са едва 59,2% от отчисленията за 1951 г., а нивото на отчисленията през 1951 г. е достигнато отново едва през 1958 г. Същевременно за разширяване на възпроизводството се влагат средства от държавния бюджет и даже средства от фонда за потребление на кооперативите⁹². Както пишат авторите, това се обяснява с държавнически съображения, с необходимостта на първо място да се решават въпросите на индустриализацията на страната, на укрепването на отбранителната ѝ мощ и т. н. Такава политика е исторически оправдана. Но при това положение (както признават авторите) кооперативният строй не може да докаже бързо и осезаемо предимствата си пред едноличните селски стопанства⁹³. Нека припомним, че проведените в началото на 50-те години нееднократни снижения на цените на дребно на хранителните продукти в СССР и в НРБ са икономически необосновани и се отразяват отрицателно на печалбата на селскостопанските предприятия, като спират нарастването на благосъстоянието на селските труженици.

Нека преминем към проблема за благосъстоянието. В книгата от 1960 г. вече липсват примери като този — „селянинът Н. Н. е получил еди-колко си пари, еди-колко си зърно и пр.“. Обаче все още липсва достатъчно обоснован анализ за източниците на дохода на селските труженици. Отбелязано е най-общо, че кооператорите започват да се хранят по-добре, че тружениците от ТКЗС започват да получават пенсии и т. н.⁹⁴ Докато в монографията от 1977 г. този проблем се изследва обстойно, без да се забулват предпшните грешки и слабости. На основата на материали от НРБ и другите социалистически страни се проследява значението на заплащането според труда, мястото на обществените фондове за потребление и преди всичко на пенсионното осигуряване на селяните, на личното помощно стопанство при формирането на доходите на селските труженици. Показани са измененията в държавната политика на цените, разширяването на икономическата самостоятелност на кооперативите и други мерки, довели до подобряване на нещата⁹⁵.

Дори само при сравняване на трактовката на един тесен кръг въпроси в двете книги се вижда ясно значителното повишаване на качеството на изследванията, задълбочаването на анализа, аргументираността на изводите. Всичко това отразява измененията в самата политика на социалистическите държави в областта на селското стопанство, настъпили през 60-те — 70-те години.

Като ограничихме съзнателно кръга на разглежданите въпроси, ние се насочихме най-вече към проблемите на рентата, тъй като именно в разглеждането на такива проблеми се проявява най-ясно разликата в позициите на авторите при оценката на кооперирането на селското стопанство на НРБ, на неговата специфика и съдържание.

⁹¹ Вж. Рудаков, Е. и др. Цит. съч., с. 55.

⁹² Шмелев, Г., В. Стародубровская. Цит. съч., 41—42.

⁹³ Пак там, с. 42.

⁹⁴ Вж. Стародубровская, В., М. Усиевич. Цит. съч., с. 109.

⁹⁵ Вж. Шмелев, Г., В. Стародубровская. Цит. съч., 146—188.

С ограничаването на кръга въпроси ние ограничихме и хронологическия обхват на статията от началото на 1945 г. до победата на социализма в българското село в края на 50-те години, без да засягаме съветската историография върху следващия период. Постарахме се да проследим развитието на съветската историография върху кооперирането на българското селско стопанство и да покажем измененията в подхода към оценката на различните страни и особености на този процес.

Многократното споменаване в статията на едни и същи имена от 40-те години до наши дни показва, че изследването на социалистическото строителство в НРБ не е епизодично занимание, а обект на постоянно внимание от страна на широк кръг автори. Разширяването на този кръг, задълбочаването на повдигнатите проблеми обективно отразяват постоянно нарастващия доброжелателен интерес към България във всички слоеве на съветското общество.

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О КООПЕРИРОВАНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НРБ И ХАРАКТЕРЕ ТКЗХ

Александр Лунин

(Резюме)

Победа народно-демократических революций в странах Восточной Европы открыла дорогу социалистическим преобразованиям в них. Разворачивался процесс практического приложения марксизма-ленинизма в расширившихся масштабах и специфических условиях различных стран. Шло развитие и углубление теории и практики социалистического строительства, обогащение их новым содержанием, которое, как предвидел еще В. И. Ленин, вносила каждая коммунистическая партия, творчески применяя марксизм-ленинизм к реальностям своих стран.

Первые шаги социалистического строительства в странах народной демократии привлекали пристальное внимание советских ученых. Объектом исследования становилось творческое применение ленинского плана построения социализма в различных странах, его новые и специфические черты, порожденные конкретно-историческими условиями отдельных государств народной демократии. Объектом исследования стало и кооперирование сельского хозяйства Болгарии как в силу его значения в преимущественно аграрной стране, так и в связи с рядом новых явлений, неизвестных в практике кооперирования сельского хозяйства СССР. Такие черты болгарской кооперации, как сохранение частной собственности на землю даже при вступлении в кооператив, выплата собственникам ренты за землю стали в СССР объектом самого пристального внимания исследователей кооперирования сельского хозяйства, явились предметом острых дискуссий. Именно отражению этих спорных вопросов в советской историографии с конца 40-х до начала 70-х годов и посвящена данная статья.

Рассматриваемый период можно разделить на два этапа: первый, с конца 40-х до середины 50-х, и второй, с конца 50-х до начала 70-х годов. При известной условности такого деления отличие одного этапа от другого весьма значительно.

Советская историография первого этапа изучения кооперирования в НРБ весьма остро ставила вопросы сохранения частной собственности на землю в

ТКЗХ и выплаты ренты за землю в кооперативах. Первые статьи, и монография, посвященные болгарской сельскохозяйственной производственной кооперации, вышли в свет в 1949 г. В статьях В. Стародубровской, Н. Пухлова, В. Тихомирова, в монографии Ф. Константинова вопрос о сохранении частной собственности на землю в ТКЗХ поднимался как составная часть более широкой проблемы — возможно ли вообще социалистическое преобразование сельского хозяйства без национализации земли. Выплачиваемая в ТКЗХ рента провозглашалась аналогом капиталистической абсолютной ренты и объявлялась формой кулацкой эксплуатации безземельных и малоземельных членов ТКЗХ. Подобный подход позволял авторам первых исследований утверждать, что ТКЗХ 40-х годов нельзя считать социалистическими хозяйствами и что переход на рельсы социализма станет возможен после национализации земли или, в крайнем случае, после отказа от ренты.

Однако уже в 1950 г. в дискуссии на страницах журнала „Вопросы философии“ появляется и другой подход. В статье П. Фигурнова прямо поставлен вопрос о том, что отрицание социалистического характера ТКЗХ на основании выплаты ренты неправомерно, ибо это ведет к забвению общественного характера производства, руководящей роли коммунистической партии в процессе кооперирования. Новые моменты проявляются в монографии В. Тихомирова, изданной в 1951 г., где он признает, что рента в условиях Болгарии облегчает привлечение к кооперации среднего крестьянства. Еще дальше в этом вопросе идет В. Стародубровская, доказывая в своих новых публикациях конкретно-историческую обусловленность сохранения частной собственности на землю и целесообразность выплаты ренты как средства, облегчавшего проведение кооперирования. В литературе первой половины 50-х годов все чаще встречается допущение целесообразности сохранения „ограниченной“ частной собственности на землю и ренты. И хотя проблема утратила своей дискуссионности, в советской историографии постепенно начинает утверждаться подход, характеризующийся внимательным изучением конкретного опыта ТКЗХ с точки зрения его целесообразности в условиях Болгарии. Пробивает путь принцип не простого механического сравнения опыта НРБ и СССР в области кооперирования сельского хозяйства, а оценки вклада БКП в дальнейшее развитие и углубление ленинского кооперативного плана в новых условиях.

Окончательное утверждение нового подхода происходит на втором этапе, с конца 50-х годов. В работах А. Петрушова, В. Стародубровской, А. Ступова и особенно в монографии. И. Козодоева вопрос о ренте все глубже анализируется не только с позиций ее целесообразности. Рента теперь рассматривается не как остаток капитализма в ТКЗХ, а как специфическая экономическая категория переходного периода, присущая не только НРБ, но и ряду других стран народной демократии.

Углубляется не только анализ ренты, меняется подход к изучению кооперирования в целом. На первый план выдвигаются моменты, обогащающие ленинский кооперативный план, его применение в новых исторических условиях. В 60-е годы интерес к опыту ТКЗХ объясняется уже не рентой, практически отпавшей в середине 50-х годов, и не сохранением частной собственности на землю, реально обобществленной в ТКЗХ, а именно опытом применения товаро-денежных отношений в таких специфических формах в качестве инструмента, облегчившего построение социализма в НРБ. Этот опыт может быть применен в будущем в подобных конкретно-исторических условиях.